245sk18

१८

अष्टाध्याय्याः तृतीयचतुर्थौ अध्यायौ

प्रस्तावना

अस्मिन् तृतीये पाठे अष्टाध्याय्याः तृतीयचतुर्थाध्याययोः सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते। अत्र छन्दसि शायजपि, छन्दस्युभयथा, दृशे विख्ये च, शकि णमुल्कमुलौ चेति सूत्राणां व्याख्यानं करिष्यते। तेषु विविधशब्दानां निपातविषये विशेषरूपेण आलोचना विधास्यते, ये च शब्दाः केवलं वेदे एव भवन्ति। ततः अत्र विविधप्रत्ययविषये अपि आलोचना करिष्यते, येषु केचन केवलं वेदे एव भवन्ति, केचन लोके अपि भवन्ति। ते च प्रत्ययाः विविधेषु अर्थेषु विभिन्नशब्देभ्यः भवन्ति। तेषां च विशिष्टरूपाणाम् प्रक्रियापि प्रदर्शयिष्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- वेदे लेट्- लकारः कस्मिन्नर्थे भवतीति ज्ञास्यति।
- विकरणप्रत्ययानां छन्दसि बहुलार्थे व्यत्ययः भवतीति ज्ञास्यति।
- छन्दसि धात्वधिकारे उक्ताः प्रत्ययाः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञकाः भवन्ति इति ज्ञास्यति।
- छन्दसि तुमर्थे के विशिष्टाः प्रत्ययाः भवन्ति तज्ज्ञास्यति।
- छन्दसि के विशिष्टाः शब्दाः निपात्यन्ते तदवगमिष्यति।

१८.१) उपसंवादाशङ्कयोश्च॥ (३.४.८)

सूत्रार्थः - पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात्।

सूत्रावतरणम् - उपसंवादे आशङ्कायां च लेट्-लकारविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन लेट्- लकारः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। उपसंवादाशङ्कयोः च इति सूत्रगतपदच्छेदः। उपसंवादाशङ्कयोः इति सप्तम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इत्यनुवर्तते। लिङर्थे लेट् इति सूत्रात् लेट् इत्यनुवर्तते। ततः पदयोजना - छन्दसि उपसंवादाशङ्कयोः लेट् इति। उपसंवादश्च आशङ्का च उपसंवादाशङ्के तयोः उपसंवादाशङ्कयोः इति इतरेतरयोगः। उपसंवादो नाम पणबन्धः। यदि भवान् मम इदं

कुर्यात् तर्हि इदमहं दास्यामि इति समयकरणं पणबन्धः। आशङ्कार्थः सम्भावना। प्रायः इदं भविष्यतीति चिन्तनं सम्भावनम्। सूत्रार्थो हि उपसंवादे आशङ्कायां च लेट्-प्रत्ययः स्यात् इति।

उदाहरणम् - उपसंवादस्य उदाहरणम् - अहमेव पशूनामीशै इति। आशङ्कायाः उदाहरणम् अस्ति - नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम इति।

१८.२) छन्दसि शायजपि॥ (३.१.८४)

सूत्रार्थः - छन्दसि हल उत्तरस्य श्नः शायच् अपि भवति हौ परे।

सूत्रावतरणम् - छन्दसि हल उत्तरस्य हौ परे श्नः शायज्विधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण श्नाप्रत्ययस्य स्थाने शायच्-शानचौ आदेशौ विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। छन्दसि शायच् अपि इति सूत्रगतपदच्छेदः। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। शायच् इति प्रथमान्तं पदम्। अपि इति अव्ययम्। हलः श्नः शानज्झौ इति सूत्रात् हलः श्नः हौ चेति पदत्रयमनुवर्तते। छन्दसि हलः श्नः शायच् अपि हौ इति पदयोजना। सूत्रे अपिशब्दग्रहणम् शानजादेशस्यापि विधानार्थम्। वेदविषये हलः उत्तरस्य श्नः स्थाने शायच् शानच् चेति आदेशौ स्याताम् हौ परतः इति। शायचः शकारः लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञकः, चकारस्तु हलन्त्यम् इत्यनेन। तेन आय इत्येव शिष्यते।

उदाहरणम् - गृभाय।

सूत्रार्थसमन्वयः- ग्रह् (ग्रह उपादाने) इति धातोः लोटि अनुबन्धलोपे ग्रह् ल् इति स्थिते लस्य स्थाने सिपि अनुबन्धलोपे ग्रह् सि इति स्थिते क्र्यादिभ्यः श्ना इति श्नाप्रत्यये अनुबन्धलोपे ग्रह् ना सि इति जाते सेर्ह्यपिच्च इत्यनेन सिस्थाने हि इति सर्वादेशे ग्रह् ना हि इति जाते प्रकृतसूत्रेण श्नास्थाने शायच्-आदेशे अनुबन्धलोपे ग्रह् आय हि इति जायते। ततः अतो हेः इति सूत्रेण हेः लोपे ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च इत्यनेन गकारोत्तरवर्तिनः रेफस्य सम्प्रसारणे ऋकारे गृ अ ह् आय इति जाते सम्प्रसारणाच्च इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे गृह् आय इति जाते हृग्रहोर्भश्छन्दसि इति वार्तिकेन हकारस्य स्थाने भकारादेशे सर्ववर्णसम्मेलने विभक्तिकार्ये च **गृभाय** इति रूपम्।

१८.३) व्यत्ययो बहुलम्॥ (३.१.८५)

सूत्रार्थः - विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि।

सूत्रावतरणम् - छन्दसि विकरणानां बहुलं व्यत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन शबादीनां विकरणप्रत्ययानां व्यत्ययो विधीयते।अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। व्यत्ययः इति प्रथमान्तं पदम्। बहुलम् इति अव्ययपदम्। छन्दसि शायजपि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। विकरणानाम् इति आक्षेपाल्लभ्यते। विकरणानां बहुलं व्यत्ययः छन्दसि इति पदयोजना। व्यतिगमनम् व्यतिहारः व्यतिक्रमो वा व्यत्ययः। सूत्रार्थो हि छन्दसि विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् इति।

उदाहरणम् - भेदति।

सूत्रार्थसमन्वयः- भिद् (भिदिर् आवरणे) इति धातोः लटि अनुबन्धलोपे भिद् ल् इति स्थिते लस्य स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे भिद् ति इति स्थिते भिद्-धातोः रुधादिगणे पठितत्वात् रुधादिभ्यो श्नम् इत्यनेन प्राप्तं श्नम्-विकरणं बाधित्वा प्रकृतसूत्रेण व्यत्ययेन शप्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे भिद् अ ति इति स्थिते शपः सार्वधातुकत्वात् पुगन्तलघूपधस्य च इत्यनेन भिद् इत्यस्य लघूपधस्य इकारस्य गुणे एकारे सर्ववर्णसम्मेलने **भेदति** इति रूपम् सिध्यति। श्नमि कृते तु **भिनत्ति** इति रूपम् भवति।

१८.४) छन्दस्युभयथा॥ (३.४.११७)

सूत्रार्थः - धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात्।

सूत्रावतरणम् - धात्वधिकारे उक्तानां प्रत्ययानां सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञाविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अनेन सार्वधातुकसंज्ञा आर्धधातुकसंज्ञा च विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। छन्दसि उभयथा इति सूत्रगतपदच्छेदः। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। उभयथा इति अव्ययम्। सार्वधातुकम् आर्धधातुकं च इति उभयथाशब्दस्य तात्पर्यम्। धातोः प्रत्ययः परः इति त्रयम् अधिकृतम्। छन्दसि धातोः परः प्रत्ययः उभयथा इति पदयोजना। सूत्रार्थो हि छन्दसि धात्वधिकारोक्ताः प्रत्ययाः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञकाः स्युः इति।

उदाहरणम् - वर्धन्तु।

सूत्रार्थसमन्वयः- णिजन्तात् वृध्-धातोः लोटि अनुबन्धलोपे वृध् इ ल् इति स्थिते लस्य स्थाने प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायां झि-प्रत्यये वृध् इ झि इति जाते कर्तरि शप् इति शपि अनुबन्धलोपे वृध् इ अ झि इति जायते। ततः झकारस्य स्थाने अन्तादेशे वृध् इ अ अन्त् इ इति जाते एरुः इत्यनेन इकारस्य उकारे वृध् इ अ अन्त् उ इति जायते। अत्र तिङ्शित्सार्वधातुकम् इत्यनेन शपः सार्वधातुकसंज्ञा अस्ति। किन्तु प्रकृतसूत्रेण शपः आर्धधातुकसंज्ञापि भवति। ततः आर्धधातुकशप्परत्वात् णेरनिटि इत्यनेन णेः इकारस्य लोपो भवति। ततः (अ अन्त्) इति दशायाम् अतो गुणे इत्यनेन पररूपैकादेशे अकारे वृध् अन्त् उ इति जाते सर्ववर्णसम्मेलने **वर्धन्तु** इति रूपम्। लोके तु **वर्धयन्तु** इति रूपम्। यतो हि अत्र शप् सार्वधातुकमेव भवति। तेन शपः आर्धधातुकत्वाभावात् णेरनिटि इत्यस्य अप्रवृत्तिः। तेन च न णिलोपः।

१८.५) तुमर्थे से-सेनसे-असेन्क्से-कसेनध्यै-अध्यैन्कध्यै-कध्यैन्शध्यै-शध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः॥ (३.४.९)

सूत्रार्थः - छन्दसि तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यै-कध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः प्रत्ययाः स्युः।

सूत्रावतरणम् - छन्दसि तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यै-कध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेन्-प्रत्ययानां विधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन से सेन् असे इत्यादयः प्रत्ययाः विधीयन्ते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। तुमर्थे इति सप्तम्यन्तं पदम्। से-सेनसे-असेन्क्से-कसेनध्यै-अध्यैन्कध्यै-कध्यैन्शध्यै-शध्यैन्त-वैतवेङ्तवेनः इति प्रथमान्तं पदम्। छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इत्यनुवर्तते। धातोः प्रत्ययः परश्च इति सूत्रत्रयम् अधिकृतम् अस्ति। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि तुमर्थे धातोः सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः प्रत्ययाः स्युः इति।

उदाहरणम् - वक्षे इत्युदाहरणम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - वच्-धातोः तुमर्थे पूर्वोक्तसूत्रेण से-प्रत्यये वच् से इति स्थिते चोः कुः इत्यनेन चकारस्य ककारे वक् से इति स्थिते आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन सकारस्य षकारे वक्षे इति एजन्तकृदन्तसमुदायो भवति। ततः कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम् औत्सर्गिके एकवचने सुविभक्तौ वक्षे स् इति जायते। ततः वक्षे इत्यस्य एजन्तकृदन्तसमुदायत्वात् कृन्मेजन्तः इत्यनेन अव्ययसंज्ञायाम् अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सोः लुकि **वक्षे** इति रूपम्। लोके तु **वक्तुम्** इति रूपम् भवति। एवमेव **जीवसे (जीवितुम्)** इत्यादीन्यपि उदाहरणानि।

१८.६) दृशे विख्ये च॥ (३.४.११)

सूत्रार्थः - छन्दसि दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपात्येते।

सूत्रावतरणम् - छन्दसि द्रष्टुमित्यर्थे दृशे विख्यातुमित्यर्थे विख्ये इत्यस्य निपातनार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्। तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः इत्यस्मात् सूत्रात् तुमर्थे इत्यनुवर्तते।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन दृशे विख्ये चेति द्वयोः रूपयोः निपातनं विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। दृशे विख्ये चेति पदद्वयं प्रथमान्तम्। चेति अव्ययपदम्। छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इत्यनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि तुमर्थे दृशे विख्ये इत्येतौ निपात्येते इति।

उदाहरणम्- दृशे। विख्ये।

सूत्रार्थसमन्वयः- वेदे दृश्- धातोः तुमर्थके के-प्रत्यये अनुबन्धलोपे च दृश् ए इति जाते पूर्ववत् विभक्तिकार्ये च **दृशे** इति रूपं सिध्यति। वि-पूर्वकात् ख्या-धातोः के- प्रत्यये अनुबन्धलोपे च वि ख्या ए इति जायते। ततः ओतो लोप इटि च इत्यनेन ख्या इत्यस्य आकारलोपे वि ख्य् ए इति जाते सर्ववर्णसम्मेलने पूर्ववत् विभक्तिकार्ये च **विख्ये** इति रूपं सिध्यति।

१८.७) शकि णमुल्कमुलौ॥ (३.४.१२)

सूत्रार्थः - शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः।

सूत्रावतरणम् - शक्नोतावुपपदे तुमर्थे णमुल्-कमुल्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन णमुल्, कमुल् चेति प्रत्ययौ विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। शकि इति सप्तम्यन्तं पदम्। णमुल्कमुलौ इति प्रथमान्तं पदम्। धातोः प्रत्ययः परश्च इति सूत्रत्रयम्

अधिकृतम् अस्ति। ततश्च सूत्रार्थो भवति शक्नोतावुपपदे तुमर्थे धातोः परं णमुल्-कमुल्-प्रत्ययौ स्तः इति। णमुलः णकारः चुटू इत्यनेन इत्संज्ञकः, लकारश्च हलन्त्यम् इत्यनेन। उकारश्च उच्चारणार्थः। तेन अम् इत्येव शिष्यते। णमुलः णित्त्वात् वृद्धिः भवति।कमुलः ककारः लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञकः। लकारश्च हलन्त्यम् इत्यनेन। उकारश्च उच्चारणार्थः। तेन अम् इत्येव शिष्यते। कमुलः कित्त्वात् गुणनिषेधः।

उदाहरणम् - विभाजं नाशकत्। अपलुपं नाशकत्।

सूत्रार्थसमन्वयः- पूर्वोक्ते प्रथमे उदाहरणे अशकत् इति शक्धातोः लुङि प्रथमैकवचनान्तम् रूपम्। तच्च उपपदम् अस्ति। अतः विपूर्वकात् भज्-धातोः प्रकृतसूत्रेण णमुल्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे वि भज् अम् इति स्थिते अत उपधायाः इति उपधावृद्धौ विभाजम् इति मान्तकृदन्तसमुदायो जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः कृन्मेजन्तः इत्यनेन अव्ययसंज्ञायाम् औत्सर्गिके एकवचने सुप्रत्यये अव्ययादाप्सुपः इत्यनेन सोः लुकि **विभाजम्** इति रूपम्। लोके तु **विभक्तुम्** इति रूपम्।

द्वितीये उदाहरणे अशकत् इति उपपदम् अस्ति। तस्मात् प्रकृतसूत्रेण अप- पूर्वकात् लुप्-धातोः कमुल्- प्रत्ययो भवति। ततः धातोः उकारस्य गुणे प्राप्ते कमुल्- प्रत्ययस्य कित्त्वात् गुणनिषेधे पूर्ववत् विभक्तिकार्ये च **अपलुपम्** इति रूपं सिध्यति। लोके तु **अपलोप्तुम्** इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. विभाजम् इत्यत्र कः प्रत्ययः।
२. शक्नोतावुपपदे णमुल्-कमुल्-प्रत्ययौ कस्मिन् अर्थे भवतः।
३. छन्दसि विख्ये इति पदं साधु न वा।
४. छन्दस्युभयथा इत्यस्य कोऽर्थः।
५. गृभाय इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययो विधीयते।

१८.८) ईश्वरे तोसुन्कसुनौ॥ (३.४.१३)

सूत्रार्थः - छन्दसि ईश्वरे उपपदे तुमर्थे धातोः तोसुन्-कसुनौ स्तः।

सूत्रावतरणम् - ईश्वरे उपपदे छन्दसि तुमर्थे धातोः तोसुन्प्रत्ययस्य कसुन्प्रत्ययस्य च विधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन तोसुन् कसुन् चेति प्रत्ययौ विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। ईश्वरे इति सप्तम्यन्तं पदम्। तोसुन्कसुनौ इति प्रथमान्तं पदम्। छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इत्यनुवर्तते। तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः

इत्यस्मात् सूत्रात् तुमर्थे इत्यनुवर्तते। धातोः प्रत्ययः परश्च इति सूत्रत्रयम् अधिकृतम् अस्ति। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि ईश्वरशब्दे उपपदे तुमर्थे धातोः तोसुन्-कसुनौ स्तः इति।

उदाहरणम् - ईश्वरो विचरितोः। विचरितोः इत्यस्य विचरितुमित्यर्थः।

सूत्रार्थसमन्वयः - ईश्वरोपपदे विपूर्वकचर्-धातोः प्रकृतसूत्रेण तोसुन्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे वि चर् तोस् इति स्थिते आर्धधातुकस्येड्वलादेः इत्यनेन इडागमे विचरितोस् इति समुदायो भवति। अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः क्त्वातोसुन्कसुनः इत्यनेन विचरितोस् इत्यस्य अव्ययसंज्ञायाम् औत्सर्गिके एकवचने सुप्रत्यये विचरितोस् स् इति जाते अव्ययादाप्सुपः इति विभक्तिसंज्ञकस्य सोः सकारस्य लुकि विचरितोस् इत्यस्य सकारस्य रुत्वे विसर्गे **विचरितोः** इति रूपम् सिध्यति। लोके तु **विचरितुम्** इति रूपम् भवति।

१८.९) सृपितृदोः कसुन्॥ (३.१.१७)

सूत्रार्थः - छन्दसि भावलक्षणे तुमर्थे सृपितृदोः कसुन् स्यात्।

सूत्रावतरणम् - छन्दसि भावलक्षणे वर्तमानात् सृप्-धातोः तृद्-धातोः च तुमर्थे कसुन्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सृप्-धातोः तृद्-धातोः च तुमर्थे कसुन्-प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। सृपितृदोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। कसुन् इति प्रथमान्तं पदम्। छन्दसि लुङ्-लङ्-लिटः इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इत्यनुवर्तते। तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः इत्यस्मात् सूत्रात् तुमर्थे इत्यनुवर्तते। भावलक्षणे स्थेण्-कृञ्-वदि-चरि-हु-तमि-जनिभ्यस्तोसुन् इति सूत्रात् भावलक्षणे इत्यनुवर्तते। धातोः प्रत्ययः परश्च इति सूत्रत्रयम् अधिकृतम् अस्ति। ततश्च सूत्रार्थः भवति छन्दसि भावलक्षणे सृप्-धातोः तृद्-धातोः च तुमर्थे कसुन्-प्रत्ययः स्यादिति। कसुनः ककारः लशक्वतद्धिते इत्यनेन इत्संज्ञकः, नकारश्च हलन्त्यम् इत्यनेन। उकारश्च उच्चारणार्थः। तेन अस् इत्येव शिष्यते। कित्त्वात् गुणाभावः।

उदाहरणम् - विसृपः। आतृदः।

सूत्रार्थसमन्वयः- विपूर्वकसृप्-धातोः भावलक्षणे तुमर्थे प्रकृतसूत्रेण कसुन्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे वि सृप् अस् इति स्थिते कित्त्वात् गुणनिषेधे विसृपस् इति कसुन्प्रत्ययान्तसमुदायो जायते। ततः अस्य समुदायस्य कृदन्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः क्त्वातोसुन्कसुनः इत्यनेन विसृप् अस् इत्यस्य अव्ययसंज्ञायाम् औत्सर्गिके एकवचने सुप्रत्यये विसृपस् स् इति जाते अव्ययादाप्सुपः इति विभक्तिसंज्ञकस्य सोः सकारस्य लुकि पूर्ववत् प्रक्रियया **विसृपः** इति रूपम् सिध्यति।

आ-पूर्वकात् तृद्- धातोः प्रकृतसूत्रेण कसुन्- प्रत्यये पूर्ववत् विभक्तिकार्ये **आतृदः** इति रूपं सिध्यति।

१८.१०) रात्रेश्चाजसौ॥ (४.१.३१)

सूत्रार्थः- रात्रिशब्दान्ङीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि।

सूत्रावतरणम्- जस्-भिन्नप्रत्यये परे सति रात्रिशब्दात् ङीप्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन रात्रि- शब्दात् ङीप्-प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। रात्रेः च अजसौ इति सूत्रगतपदच्छेदः। रात्रेः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। अजसौ इति सप्तम्यन्तं पदम्। न जसिः अजसिः तस्मिन् अजसौ। इकारः उच्चारणार्थः। नित्यं संज्ञाछन्दसोः इत्यस्मात् सूत्रात् संज्ञाछन्दसोः इति पदमनुवर्तते। संख्याव्ययादेर्ङीप् इत्यस्मात् सूत्रात् ङीप् इत्यनुवर्तते। स्त्रियाम्, प्रत्ययः इति एते अधिक्रियेते। स्त्रियाम् संज्ञाछन्दसोः रात्रेः च ङीप् अजसौ इति वाक्ययोजना। ततश्च सूत्रार्थो भवति स्त्रीत्वविवक्षायां संज्ञाछन्दसोः विषये रात्रिशब्दात् ङीप्-प्रत्ययः स्यात् न तु जसौ इति।

उदाहरणम्- रात्री।

सूत्रार्थसमन्वयः- रात्रिशब्दात् प्रकृतसूत्रेण **ङीप्-प्रत्यये** अनुबन्धलोपे रात्रि ई इति स्थिते यचि भम् इति भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन इकारलोपे रात्री इति ङ्यन्तसमुदायो भवति। ततः सुप्रत्यये रात्री सु इति स्थिते उकारलोपे हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन सलोपे रात्री इति रूपं सिद्धम्। अस्य च वेदे प्रयोगः यथा रात्री व्यख्यदायती इति। लोके तु कृदिकारादक्तिनः इति गणसूत्रेण **ङीष्प्रत्ययः** भवति। लोके ङीषि आद्युदात्तश्च इत्यनेन रात्रीशब्दः अन्तोदात्तान्तो भवति। वेदे ङीपि रात्रीशब्दः अनुदात्तौ सुप्पितौ इत्यनेन अनुदात्तान्तो भवति।

विशेषः-इदमत्रवधेयं यत् सूत्रे अजसौ इत्युक्तम्। तथा च जस्प्रत्यये परे अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति। अत एव यास्ताः रात्रयः इत्यत्र रात्रिशब्दात् परे जस् प्रत्यये प्रकृतसूत्रेण ङीप्-प्रत्ययो न भवति।

१८.११) नित्यं छन्दसि॥ (४.१.४६)

सूत्रार्थः- बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष्।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि बहुप्रभृतिशब्देभ्यः नित्यं ङीष्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ङीष्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। नित्यमिति प्रथमान्तं पदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। बह्वादिभ्यश्च इत्यस्मात् सूत्रात् बह्वादिभ्यः इति पदमनुवर्तते। अन्यतो ङीष् इत्यस्मात् सूत्रात् ङीष् इति पदमनुवर्तते। स्त्रियामिति अधिक्रियते। प्रत्ययः परः इत्युभयम् अधिक्रियते। प्रातिपदिकात् इत्यधिकारः। अनुपसर्जनात् इत्यधिकारः। अधिकृतस्य प्रातिपदिकात् इत्यस्य प्रातिपदिकेभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्ततया विपरिणामः। अधिकृतस्य अनुपसर्जनात् इत्यस्य अनुपसर्जनेभ्यः इति पञ्चमीबहुवचनान्ततया विपरिणामः। अनुपसर्जनशब्दार्थः मुख्यः प्रधानम् वा।बहुशब्दः आदिः येषां ते बह्वादयः इति बहुव्रीहिसमासः, तेभ्यः बह्वादिभ्यः। सूत्रार्थो हि स्त्रीत्वविवक्षायां छन्दसि बह्वादिगणपठितेभ्यः अनुपसर्जनेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः नित्यं ङीष् स्यादिति।

उदाहरणम्- बह्वी।

सूत्रार्थसमन्वयः- बहुशब्दात् प्रकृतसूत्रेण ङीष्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे बहु ई इति स्थिते इको यणचि इत्यनेन इकः उकारस्य स्थाने यण्-आदेशे वकारे बह्वी इति ङ्यन्तसमुदायो भवति। ततः

सुविभक्तौ पूर्ववत् प्रक्रियया **बह्वी** इति रूपं सिद्धम्। लोके तु वोतो गुणवचनात् इत्यनेन वैकल्पिके ङीष्प्रत्यये **बह्वी, बहु** इति रूपद्वयम् भवति।

१८.१२) भुवश्च॥ (४.१.४७)

सूत्रार्थः- ङीष् स्यात् छन्दसि।

सूत्रावतरणम्- वेदे विभ्वी प्रभ्वी इत्यादिरूपसाधनाय भू-धातोः नित्यं ङीष्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन भू- धातोः ङीष्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। भुवः च इति सूत्रगतपदच्छेदः। च इति अव्ययपदम्। नित्यं छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। अन्यतो ङीष् इत्यस्मात् सूत्रात् ङीष् इति पदमनुवर्तते। स्त्रियामिति अधिकारः। प्रत्ययः परः इत्युभयम् अधिक्रियते। ते च प्रथमान्ते पदे, अनुपसर्जनात् इति पञ्चम्यन्तम् पदं, प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदं च अधिक्रियेते। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि स्त्रीत्वविवक्षायाम् अनुपसर्जनात् भुवः प्रातिपदिकात् नित्यं ङीष्प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- विभ्वी। प्रभ्वी।

सूत्रार्थसमन्वयः- विपूर्वकात् भू-धातोः विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् इति सूत्रेण डुप्रत्यये अनुबन्धलोपे भू उ इति जाते। ततः भू-धातोः ऊकारस्य च लोपे डुप्रत्ययान्तात् विभु- इत्यस्मात् प्रकृतसूत्रेण ङीष्-प्रत्यये विभु ई इति स्थिते इको यणचि इति सूत्रेण इकः उकारस्य स्थाने यणि वकारे विभ्वी इति ङ्यन्तसमुदायो भवति। ततः पूर्ववत् विभक्तिकार्ये **विभ्वी** इति रूपं सिद्धम्। (चुटू इत्यनेन डुप्रत्ययस्य डकारः इत्संज्ञकः। तेन उकारमात्रम् शिष्यते।)

एवं प्र- पूर्वकात् भू- धातोः विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् इत्यनेन डु- प्रत्यये अनुबन्धलोपे च प्रभू उ इति स्थिते धातोः ऊकास्य लोपे वर्णसम्मेलने च प्रभु इति जायते। ततः प्रकृतसूत्रेण ङीष्- प्रत्यये अनुबन्धलोपे च प्रभु ई इति जाते यणि प्रभ्वी इति ङ्यन्तसमुदायो भवति। ततः पूर्ववत् विभक्तिकार्ये **प्रभ्वी** इति रूपं सिध्यति।

१८.१३) दीर्घजिह्वी च छन्दसि॥ (४.१.५९)

सूत्रार्थः- संयोगोपधत्वादप्राप्तौ ङीष् विधीयते।

सूत्रावतरणम्- दीर्घजिह्व इति स्थिते स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इत्यनेन ङीष्-प्रत्ययप्राप्त्यभावे ङीष्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ङीष्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। दीर्घजिह्वी इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। अन्यतो ङीष् इत्यस्मात् सूत्रात् ङीष् इति पदमनुवर्तते। स्त्रियामिति अधिकारः। प्रत्ययः परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि स्त्रीत्वविवक्षायां ङीष्-प्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम्- दीर्घजिह्वी।

सूत्रार्थसमन्वयः- दीर्घा जिह्वा यस्याः इति बहुव्रीहिसमासे स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात् इत्यनेन ङीष्-प्रत्ययस्य विधानं न सम्भवति। यतो हि उपधायां संयोगः अस्ति। स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात् इत्यनेन असंयोगोपधात् एव ङीष्-प्रत्ययः विधीयते। अतः ङीष्-प्रत्ययविधानाय प्रकृतं सूत्रं प्रणीतम्। तेन ङीष्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे दीर्घजिह्व ई इति स्थिते यस्येति च इत्यनेन भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे सर्ववर्णसम्मेलने दीर्घजिह्वी इति ङ्यन्तसमुदायो जायते। ततः पूर्ववत् विभक्तिकार्ये **दीर्घजिह्वी** इति रूपम् सिध्यति।

१८.१४) कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि॥ (४.१.७१)

सूत्रार्थः- ऊङ् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- कद्रुशब्दात् कमण्डलुशब्दात् च स्त्रीत्वविवक्षायाम् ऊङ्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ऊङ्- प्रत्ययो विधीयते। द्विपदात्मकमिदं सूत्रम्। कद्रुकमण्डल्वोः छन्दसि इति सूत्रगतपदच्छेदः। कद्रुकमण्डल्वोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। ऊङुतः इत्यस्मात् सूत्रात् ऊङ् इति अनुवर्तते। स्त्रियामिति अधिकारः। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि स्त्रीत्वविवक्षायाम् कद्रु-कमण्डलुशब्दाभ्याम् प्रातिपदिकाभ्याम् परः ऊङ्-प्रत्ययः स्यात् इति। ऊङः ङकारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः। तेन ऊमात्रम् शिष्यते।

उदाहरणम्-कद्रूः।

सूत्रार्थसमन्वयः- कद्रुशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां प्रकृतसूत्रेण ऊङ्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे कद्रु ऊ इति स्थिते सवर्णदीर्घे कद्रू इति ऊङन्तसमुदायो जायते। ततः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति परिभाषासहयोगेन सौ रुत्वे विसर्गे **कद्रूः** इति रूपम्। एवं **कमण्डलूः** इत्यपि बोध्यम्।

१८.१५) छन्दसि ठञ्॥ (४.३.१९)

सूत्रार्थः- छन्दसि वर्षाभ्यः ठञ् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- लोके वर्षाशब्दात् ठक्-प्रत्ययो विधीयते। परन्तु वेदे वर्षाशब्दात् ठञ्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ठक्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। सूत्रमिदं वर्षाभ्यष्ठक् इति सूत्रस्य अपवादः। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। ठञ् इति प्रथमान्तं पदम्। वर्षाभ्यष्ठक् इत्यस्मात् सूत्रात् वर्षाभ्यः इत्यनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते। शेषे, तद्धिताः इत्युभयमपि अधिकृतम्। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तस्य पञ्चमीबहुवचनान्ततया विपरिणामः। ततश्च सूत्रार्थो भवति वेदे वर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शैषिकः तद्धितसंज्ञकः ठञ्-प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- वार्षिकम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- वर्षासु भवम् इति विग्रहे वर्षाशब्दात् प्रकृतसूत्रेण ठञ्-प्रत्यये वर्षा ठञ् इति स्थिते ञकारस्य हलन्त्यम् इति इत्संज्ञायाम् इत्संज्ञकस्य ञकारस्य तस्य लोपः इति लोपे वर्षा ठ इति स्थिते ठस्येकः इत्यनेन ठस्य इक-आदेशे वर्षा इक इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन वर्षा इत्यस्य भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन आकारस्य लोपे वर्ष् इक इति स्थिते अकारस्य तद्धितेष्वचामादेः इति सूत्रेण वृद्धौ आकारे वार्ष् इक इति स्थिते सु-प्रत्यये सु-इत्यस्य स्थाने अमि वार्ष् इक अम् इति स्थिते अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे **वार्षिकम्** इति रूपं सिद्धम्। लोकेऽपि ठक्प्रत्यये **वार्षिकम्** इति रूपम् भवति। तर्हि को भेदः इति चेत् ठञि ञ्नित्यादिर्नित्यम् इति आद्युदात्तः। ठकि तु कितः इति अन्तोदात्तः। इति स्वरे भेदः। ठञि तद्धितेष्वचामादेः इति आद्यचः वृद्धिः। ठकि तु किति च इत्यनेन आद्यचः वृद्धिः।

१८.१६) वसन्ताच्च॥ (४.३.२०)

सूत्रार्थः- ठञ् स्यात् छन्दसि।

सूत्रावतरणम्- वेदे ऋतुवाचिवसन्तशब्दात् ठञ्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ठञ्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। वसन्तात् च इति सूत्रगतपदच्छेदः। वसन्तात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। छन्दसि ठञ् इति सम्पूर्णं सूत्रमत्रानुवर्तते। कालाट्ठञ् इत्यस्मात् सूत्रात् कालात् इत्यनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। शेषे, तद्धिताः इत्युभयमपि अधिकृतम्। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि (काल) ऋतुवाचकात् वसन्तशब्दात् शैषिकः तद्धितसंज्ञकः ठञ्-प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- वासन्तिकम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- वसन्ततौ भवम् इति व्युत्पत्त्या ऋतुवाचिवसन्तशब्दात् प्रकृतसूत्रेण ठञ्-प्रत्यये वसन्त ठञ् इति स्थिते ञकारस्य हलन्त्यम् इति इत्संज्ञायाम् इत्संज्ञकस्य ञकारस्य तस्य लोपः इति लोपे वसन्त ठ इति स्थिते ठस्येकः इत्यनेन ठस्य इक-आदेशे वसन्त इक इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन अकारस्य लोपे वसन्त् इक इति स्थिते वकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन वृद्धौ आकारे वासन्त् इक इति स्थिते तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सु-प्रत्यये सु-इत्यस्य स्थाने अमि वासन्त् इक अम् इति स्थिते अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे **वासन्तिकम्** इति रूपं सिद्धम्।

१८.१७) हेमन्ताच्च॥ (४.३.२१)

सूत्रार्थः- छन्दसि ठञ्।

सूत्रावतरणम्- वेदे हेमन्तशब्दात् ठञ्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ठञ्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। हेमन्तात् च इति सूत्रगतपदच्छेदः। हेमन्तात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। छन्दसि ठञ् इति

सम्पूर्णं सूत्रमत्रानुवर्तते। कालाट्ठञ् इत्यस्मात् सूत्रात् कालात् इत्यनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। शेषे, तद्धिताः इत्युभयमपि अधिकृतम्। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि कालवाचकात् हेमन्तशब्दात् शैषिकः तद्धितसंज्ञकः ठञ्-प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- हैमन्तिकम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- हेमन्ते भवम् इति व्युत्पत्त्या हेमन्तशब्दात् प्रकृतसूत्रेण ठञ्-प्रत्यये हेमन्त ठञ् इति स्थिते ञकारस्य हलन्त्यम् इति इत्संज्ञायाम् इत्संज्ञकस्य ञकारस्य तस्य लोपः इति लोपे हेमन्त ठ इति स्थिते ठस्येकः इत्यनेन ठस्य इक-आदेशे हेमन्त इक इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन तकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे हेमन्त् इक इति स्थिते एकारस्य तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन वृद्धौ ऐकारे हैमन्त् इक इति स्थिते सु-प्रत्यये सु-इत्यस्य स्थाने अमि हैमन्त् इक अम् इति स्थिते अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे **हैमन्तिकम्** इति रूपं सिद्धम्।

१८.१८) द्व्यचश्छन्दसि॥ (४.३.१५०)

सूत्रार्थः- विकारे मयट् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- शरस्य (तृणविशेषस्य) विकारः इति विग्रहे मयट्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन मयट्- प्रत्ययो विधीयते। द्विपदात्मकमिदं सूत्रम्। द्व्यचः छन्दसि इति सूत्रगतपदच्छेदः। द्व्यचः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः इत्यस्मात् सूत्रात् मयट् इत्यनुवर्तते। तस्य विकारः इति सूत्रात् विकारः इत्यनुवर्तते। विकारः इत्यस्य सप्तम्यन्ततया विपरिणामः। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः इत्यस्मात् सूत्रात् अवयवे इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। तद्धिताः इति अधिकृतम्। समर्थानां प्रथमाद्वा इत्यतः समर्थानाम् इत्यस्य अनुवृत्तिरस्ति। तस्य च समर्थात् इति पञ्चम्येकवचनान्ततया विपरिणामः। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि द्व्यचः समर्थात् प्रातिपदिकात् विकारे अवयवे चार्थे तद्धितसंज्ञकः मयट्-प्रत्ययः परः स्यात् इति। मयटः टकारः हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञकः। तेन मय इत्येव शिष्यते।

उदाहरणम्- शरमयम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- शरस्य (तृणविशेषस्य) विकारः इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण मयट्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे शर मय इति स्थिते शरमय इति तद्धितान्तसमुदायो भवति। ततः सौ विभक्तिकार्ये **शरमयम्** इति रूपम्।

१८.१९) नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्॥ (४.३.१५१)

सूत्रार्थः- वेदे द्व्यचः उत्वात् वर्ध्रबिल्वशब्दात् विकारार्थे मयट् न।

सूत्रावतरणम्- वेदे द्व्यचः उकारवतः प्रातिपदिकात् वर्ध्रबिल्वशब्दात् विकारार्थे मयट्-प्रत्ययनिषेधार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन मयट्- प्रत्ययस्य निषेधो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। न इति अव्ययपदम्। उत्वद्-वर्ध्र-बिल्वात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। द्व्यचश्छन्दसि इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः इत्यस्मात् सूत्रात् मयट् इत्यनुवर्तते। तस्य विकारः इति सूत्रात् विकारः इत्यनुवर्तते। तस्य च विकारे इति सप्तम्यन्ततया विपरिणामः। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः इत्यस्मात् सूत्रात् अवयवे इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। तद्धिताः इत्यधिकृतम्। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि द्व्यचः ह्रस्व-उकारवतः प्रातिपदिकात् वर्ध्रबिल्वशब्दात् विकारे अवयवे चार्थे तद्धितसंज्ञकः मयट्-प्रत्ययः परो न स्यात् इति।

उदाहरणम्-वार्ध्री।

सूत्रार्थसमन्वयः- वर्ध्रस्य विकारः इति विग्रहे द्व्यचश्छन्दसि इत्यनेन प्राप्तस्य मयट्-प्रत्ययस्य निषेधे अण्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे वर्ध्र अ इति स्थिते अणः अकारात् पूर्ववर्तिनः भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे वर्ध्र इति जायते। ततः तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन वकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य वृद्धौ आकारे वर्णसम्मेलने वार्ध्र इति जाते टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः इत्यनेन ङीप्-प्रत्यये अनुबन्धलोपे वार्ध्र ई इति जाते ईकारात् पूर्ववर्तिनः भसंज्ञकस्य अकारस्य लोपे वर्णसम्मेलने वार्ध्री इति जायते। ततः विभक्तिकार्ये **वार्ध्री** इति रूपम् सिध्यति।

१८.२०) ढश्छन्दसि॥ (४.४.१०६)

सूत्रार्थः- सप्तम्यन्तात् समर्थात् सभाप्रातिपदिकात् साध्वर्थे ढः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- सभाप्रातिपदिकात् साध्वर्थे ढ- प्रत्ययस्य विधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ढ- प्रत्ययो विधीयते। द्विपदम् सूत्रम्। ढः छन्दसि इति सूत्रगतपदच्छेदः। ढः इति प्रथमान्तं पदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। सभाया यः इत्यस्मात् सूत्रात् सभायाः इत्यनुवर्तते। तत्र साधुः इत्यस्मात् सूत्रात् साधुः इत्यनुवर्तते। तच्च सप्तम्यन्ततया विपरिणमते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। तद्धिताः इत्यधिकृतम्। ततश्च सूत्रार्थो भवति साध्वर्थे छन्दसि सभाप्रातिपदिकात् तद्धितसंज्ञकः ढप्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- सभेयः।

सूत्रार्थसमन्वयः- सभायां साधुः इति विग्रहे सभाशब्दात् प्रकृतसूत्रेण ढप्रत्यये सभा ढ इति स्थिते आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इत्यनेन ढस्य स्थाने एयादेशे सभा एय इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन आकारलोपे सभ् एय इति स्थिते वर्णसंयोगे निष्पन्नात् सभेयशब्दात् सौ विभक्तिकार्ये **सभेयः** इति रूपम्। लोके तु यत्प्रत्यये **सभ्यः** इति रूपम्।

१८.२१) भवे छन्दसि॥ (४.४.११०)

सूत्रार्थः- सप्तम्यन्तात् भवार्थे यत्।

सूत्रावतरणम्- मेघे भवः इति विग्रहे मेघप्रातिपदिकात् यत्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन यत्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। भवे इति सप्तम्यन्तं पदम्। छन्दसि इत्यपि सप्तम्यन्तं पदम्। प्राग्घिताद्यत् इति सूत्रात् यत् इत्यनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। तद्धिताः इत्यधिकृतम्। तत्र भवः इत्यस्मात् सूत्रात् तत्र इत्यनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति सप्तम्यन्तात् भवे अर्थे विद्यमानात् प्रातिपदिकात् तद्धितसंज्ञकः यत्-प्रत्ययः परः स्यात् छन्दसि इति।

उदाहरणम्- मेघ्यः।

सूत्रार्थसमन्वयः- मेघे भवः इति विग्रहे सप्तम्यन्तात् भवे अर्थे विद्यमानात् मेघप्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण यत्-प्रत्यये मेघ यत् इति स्थिते अनुबन्धलोपे मेघ य इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन अकारलोपे सर्ववर्णसम्मेलनेन निष्पन्नात् मेघ्य इति प्रातिपदिकात् सौ विभक्तिकार्ये **मेघ्यः** इति रूपम्।

१८.२२) पाथोनदीभ्यां ड्यण्॥ (४.४.१११)

सूत्रार्थः- पाथोनदीभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां छन्दसि भवेऽर्थे ड्यण्-प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- पाथस्-प्रातिपदिकात् नदीप्रातिपदिकात् च छन्दसि भवे अर्थे ड्यण्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन ड्यण्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। पाथोनदीभ्याम् इति पञ्चमीबहुवचनान्तं पदम्। ड्यण् इति प्रथमान्तं पदम्। भवे छन्दसि इति सम्पूर्णं सूत्रमत्रानुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। तद्धिताः इत्यधिकृतम्। तत्र भवः इत्यस्मात् सूत्रात् तत्र इत्यनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति तत्र भवः इत्यर्थे विद्यमानाभ्यां पाथोनदीभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां तद्धितसंज्ञकः ड्यण्-प्रत्ययः परः स्यात् छन्दसि इति।

उदाहरणम्- पाथ्यः।

सूत्रार्थसमन्वयः- पाथसि भवः इति विग्रहे भवे अर्थे विद्यमानात् पाथस् इति प्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण ड्यण्-प्रत्यये पाथस् ड्यण् इति स्थिते अनुबन्धलोपे पाथस् य इति स्थिते डित्त्वसामर्थ्यात् टेः लोपे पाथ् य इति स्थिते सौ रुत्वे विसर्गे **पाथ्यः** इति रूपम्।

१८.२३) सगर्भसयूथसनुताद्यन्॥ (४.४.११४)

सूत्रार्थः- सप्तम्यन्तात् सगर्भसयूथसनुताद् प्रातिपदिकात् भवार्थे यन् भवति।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि सगर्भसयूथसनुतात् प्रातिपदिकात् भवेऽर्थे विद्यमानात् यन्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन यन्- प्रत्ययो विधीयते। द्विपदम् सूत्रम्। सगर्भसयूथसनुतात् यन् इति सूत्रगतपदच्छेदः। सगर्भसयूथसनुतात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। यन् इति प्रथमान्तं पदम्। भवे छन्दसि इति सम्पूर्णं सूत्रमत्रानुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चमीबहुवचनान्ततया विपरिणमते। तद्धिताः इत्यधिकृतम्। तत्र भवः इत्यस्मात् सूत्रात् तत्र इत्यनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति भवे अर्थे विद्यमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः सगर्भ-सयूथ-सनुतप्रातिपदिकेभ्यः तद्धितसंज्ञकः यन्-प्रत्ययः परः स्यात् छन्दसि इति।

उदाहरणम्- सगर्भ्यः। सयुथ्यः। सनुत्यः।

सूत्रार्थसमन्वयः- सगर्भे भवः इति विग्रहे भवे अर्थे विद्यमानात् प्रकृतसूत्रेण यन्-प्रत्यये सगर्भ यन् इति स्थिते अनुबन्धलोपे सगर्भ य इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन अकारलोपे सगर्भ् य इति स्थिते संयोगे निष्पन्नात् सगर्भ्यशब्दात् सौ विभक्तिकार्ये **सगर्भ्यः** इति रूपम्। एवमेव **सयुथ्यः, सनुत्यः** च इति रूपे सिध्यतः।

१८.२४) बर्हिषि दत्तम्॥ (४.४.११९)

सूत्रार्थः- छन्दसि बर्हिष्-प्रातिपदिकात् दत्तार्थे यत् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- बर्हिःषु दत्ता इति विग्रहे बर्हिष्-प्रातिपदिकात् यत्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन यत्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। बर्हिषि इति सप्तम्यन्तं पदम्। दत्तमिति प्रथमान्तं पदम्। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। प्राग्घिताद्यत् इति सूत्रात् यत् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। तद्धिताः इत्यधिकृतम्। तत्र भवः इत्यस्मात् सूत्रात् तत्र इत्यनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति सप्तम्यन्तात् समर्थात् बर्हिष्-प्रातिपदिकात् दत्तार्थे तद्धितसंज्ञकः यत्-प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- वर्हिष्येषु।

सूत्रार्थसमन्वयः- बर्हिःषु दत्ता इति विग्रहे दत्तार्थे विद्यमानात् बर्हिष्-प्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण यत्-प्रत्यये बर्हिस् यत् इति स्थिते अनुबन्धलोपे बर्हिस् य इति स्थिते सकारस्य षकारे बर्हिष् य इति स्थिते वर्णसंयोगे निष्पन्नात् बर्हिष्-प्रातिपदिकात् सुप्-प्रत्यये विभक्तिकार्ये **बर्हिष्येषु** इति रूपम्।

१८.२५) दूतस्य भागकर्मणी॥ (४.४.१२०)

सूत्रार्थः- षष्ठीसमर्थात् दूतप्रातिपदिकात् भागकर्मार्थे छन्दसि यत् प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- दूतस्य भागः कर्म वा इति विग्रहे दूतशब्दात् यत्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन यत्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। दूतस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। भागकर्मणी इति प्रथमान्तं पदम्। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। प्राग्घिताद्यत् इति सूत्रात् यत् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च पञ्चम्यन्तम्। तद्धिताः इत्यधिकृतम्। ततश्च सूत्रार्थो भवति षष्ठ्यन्तात् समर्थात् दूत-प्रातिपदिकात् भागकर्मार्थे छन्दसि तद्धितसंज्ञकः यत्-प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- दूत्यम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- दूतस्य भागः कर्म वा इति विग्रहे दूतशब्दात् प्रकृतसूत्रेण यत्-प्रत्यये तकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन तस्य लोपे दूत यत् इति स्थिते दूत य इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन अकारलोपे संयोगे निष्पन्नात् दूत्य-प्रातिपदिकात् सौ विभक्तिकार्ये **दूत्यम्** इति रूपम्।

१८.२६) रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये॥ (४.४.१२२)

सूत्रार्थः- प्रशंसने यत्स्यात्।

सूत्रावतरणम्- रेवत्याः प्रशस्यम् इति विग्रहे रेवतीशब्दात् यत्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन यत्- प्रत्ययो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। रेवतीजगतीहविष्याभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। प्रशस्ये इति सप्तम्यन्तं पदम्। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। प्राग्घिताद्यत् इति सूत्रात् यत् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम्। ते च प्रथमान्ते पदे। प्रातिपदिकात् इत्यधिकृतम्। तच्च बहुवचनान्ततया विपरिणमते। तद्धिताः इत्यधिकृतम्। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तद्धितसंज्ञकः यत्-प्रत्ययः परः स्यात् इति।

उदाहरणम्- रेवत्यम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- रेवत्याः प्रशस्यम् इति विग्रहे रेवतीशब्दात् प्रकृतसूत्रेण यत्-प्रत्यये तकारस्य हलन्त्यम् इत्यनेन इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन तस्य लोपे रेवती य इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन ईकारलोपे रेवत् य इति स्थिते संयोगे निष्पन्नात् रेवत्यप्रातिपदिकात् सौ विभक्तिकार्ये **रेवत्यम्** इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

६. रात्रेश्चाजसौ अनेन कः प्रत्ययो विधीयते।

७. हैमन्तिकम् इत्यत्र कः प्रत्ययः।

८. वर्षासु भवम् इत्यर्थे किं रूपम्। कश्च प्रत्ययः।

९. वेदे ङीष्-प्रत्ययविधायकं सूत्रमेकं लिखत।
१०. नित्यं छन्दसि इत्यस्य कोऽर्थः।
११. दूत्यमित्यत्र केन सूत्रेण यत् प्रत्ययः।
१२. सगर्भ्यः इत्यस्य विग्रहं लिखत।
१३. भसंज्ञाविधायकं सूत्रमेकं लिखत।
१४. पाथोनदीभ्यां ड्यण् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।
१५. मेघ्यः इत्यत्र यत्-प्रत्ययविधायकं सूत्रं किम्।
१६. हैमन्तिकं वासान्तिकम् इत्यत्र च यथाक्रमं ठञ्-प्रत्ययविधायकं सूत्रं लिखत।
१७. रेवत्यमित्यत्र कः प्रत्ययः। केन च विधीयते।

पाठसारः

पाठेऽस्मिन् एते विषया आलोचिताः सन्ति। छन्दसि पणबन्धे आशङ्कायां च लेट्- लकारो भवति। छन्दसि हौ परे हल उत्तरस्य श्ना-प्रत्ययस्तु भवत्येव तेन सह शायच्- प्रत्ययः अपि भवति। व्यत्ययो बहुलम् इति सूत्रेण छन्दसि विकरणप्रत्ययानां बहुलं व्यत्ययो भवति। छन्दस्युभयथा इति सूत्रेण धात्वधिकारे उक्ताः प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञकाः अपि भवन्ति, आर्धधातुकसंज्ञाकाः अपि भवन्ति। तुमर्थे से.... इत्यादिसूत्रेण से, सेन्, असे- इत्यादयः प्रत्ययाः विधीयन्ते। दृशे विख्ये च इति सूत्रेण छन्दसि दृशे विख्ये इत्येते रपे निपात्येते। शकि णमुल्कमुलौ इत्यादिभिः सूत्रैः छन्दसि णमुल्, कमुल्, तोसुन् कसुन्- इत्यादयः प्रत्ययाः विधीयन्ते। छन्दसि जस्-भिन्ने प्रत्यये परे रात्रेश्चाजसौ इति सूत्रेण रात्रि-शब्दात् ङीप्- प्रत्ययो विधीयते। नित्यं छन्दसि इति सूत्रेण बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष्-प्रत्ययो भवति। भुवश्च इत्यादिभिः सूत्रैः विभिन्नेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः छन्दसि विशेषरूपेण ङीषादिप्रत्ययाः विधीयन्ते। छन्दसि ठञ् इत्यादिभिः सूत्रैः वर्षा इत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः विभिन्नेषु अर्थेषु ठञादयः तद्धितप्रत्ययाः विधीयन्ते।

पाठान्तप्रश्नाः

१. गृभाय इति रूपं साधयत।
२. छन्दस्युभयथा इति सूत्रं व्याख्यात।
३. दृशे विख्ये च इति रूपं साधयत।
४. अपलुम्प, विभाजं चेति रूपद्वयं ससूत्रं साधयत।
५. ईश्वरे तोसुन्कसुनौ इति सूत्रं व्याख्यात।
६. रात्री इति रूपं ससूत्रं साधयत।

७. विभ्वी, प्रभ्वी चेति रूपद्वयं ससूत्रं साधयत।
८. दीर्घजिह्वी इति रूपं ससूत्रं साधयत।
९. वासन्तिकम् इति रूपं ससूत्रं साधयत।
१०. हैमन्तिकम् इति रूपं ससूत्रं साधयत।
११. वार्ध्री इति रूपम् ससूत्रं साधयत।
१२. ढश्छन्दसि इति सूत्रं व्याख्यात।
१३. पाथ्यः इति रूपं ससूत्रं साधयत।
१४. रैवत्यम् इति रूपं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरकूटः-१

१. णमुल्-प्रत्ययः।
२. तुमर्थे।
३. साधु।
४. धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात्।
५. छन्दसि शायजपि इत्यनेन शायच्-प्रत्ययः।

उत्तरकूटः-२

६. ङीप्।
७. ठञ्।
८. वार्षिकम्। ठञ्।
९. दीर्घजिह्वी च छन्दसि।
१०. बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं ङीष्।
११. दूतस्य भागकर्मणी।
१२. सगर्भे भवः इति।
१३. यचि भम्।
१४. पाथोनदीभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां छन्दसि भवेऽर्थे ड्यण्-प्रत्ययः स्यात् इति।
१५. भवे छन्दसि।
१६. हेमन्ताच्च, वसन्ताच्च चेति।
१७. यत्प्रत्ययः, रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये इति सूत्रेण।

इति अष्टादशः पाठः